

18. *Свєнщиц без картуша* – Мацюк 1964 № 85; Мацюк 1981 № 19; Лауцявичюс № 1794; Немировский № 19.

19. *Свєнщиц у картуші під короною* – Мацюк 1964 № 84; Мацюк 1981 № 13, 14; Немировский № 19.

20. *Гоздава* – Мацюк 1964 № 10–12, Мацюк 1981 № 22–23, Немировский № 22–23.

21. *Єліта в лінійному картуші* – Тромонин № 404–405, Лихачев П № 513, 514; Мацюк 1964, № 54–59; Мацюк 1981 № 117–119, 122–124, 128, 131, 132; Лауцявичюс, № 1512; Немировский № 117–119, 122–124, 128, 131, 132.

22. *Літера Су картуші під короною* – Тромонин № 413, Мацюк 1964 № 101.

23. *Топор маленький без картуша навкіс* – Мацюк 1964 № 61; Мацюк 1981 № 48–51; Немировский № 48–51.

24. *Остоя* – Мацюк 1981 № 109.

25. *Топор маленький без картуша прямо (не виявлено)* – Тромонин № 393.

26. *Кабан*.

УДК 09(477):002+025.171:027.54(477)

Людмила Гнатенко,

ст. наук. співробітник НБУВ,

канд. філолог. наук

СТАРОУКРАЇНСЬКИЙ УЗУС ДАВНІХ КИРИЛИЧНИХ ДРУКІВ У КОНТЕКСТІ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ РУКОПИСНОЇ ПИСЕМНОЇ ПРАКТИКИ

Досліджено графіко-орфографічні системи голосних інкунабул кінця XV ст. і стародруків останньої чверті XVI – початку XVII ст. та вплив на них староукраїнської церковнослов'янської рукописної писемної практики. Встановлено основні узусні орфограми, простежено відбиття орфографії інкунабул у стародруках. Використано джерельну базу переважно відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Ключові слова: інкунабули, стародруки, староукраїнська церковнослов'янська рукописна писемність, узус, графіко-орфографічна система, орфограма, буква.

Історично склалося так, що давні українські кириличні друківані пам'ятки поділяються на інкунабули та стародруки.

Інкунабули кінця XV ст. є першими слов'янськими книгами, надрукованими кирилицею. Вони були видані в Кракові Швайпольтом Фіолем. Це православні канонічні богослужбові книги, створені церковнослов'янською мовою: Октоїх, 1491 р.; Часослов, 1491 р.; Тріодь Пісна, близько 1491 р. (у наукових працях проходить й інша дата – близько 1493 р.) [12, с. 12, № 3.2] та Тріодь Цвітна, близько 1493 р. [12, с. 12, № 1.1]. До них належить і «Псалтирь с возслѣдованієм», яка до нашого часу не збереглася, але відомості про яку є в «Пращицѣ» архієпископа Пітирима 1721 року [11, с. 7]. Приналежність першодруків до православного обряду, їх мовні та узусні (правописні) особливості свідчать про українське походження оригіналів, з яких вони робилися, як і про походження помічників Фіоля, оскільки сам він був вихідцем із півдня Німеччини. Так, у святцях, доданих до Часослова, згадуються поширені в Україні свята: Феодосія Печерського, Св. князя Володимира, Свв. князів Бориса і Гліба та ін. Дані мови (напр., заміна **ѣ** на **і**, **у** на **в**, **ц** на **ч**) вказують на захід України [2, с. 24 та ін.; 3, с. 14, 24–29]. Про популярність і значимість видань Фіоля в українських землях свідчить їх поширення в XVI та XVII ст. [10, с. 991].

Зразками для першодрукарів були рукописні книги, які за рукописною книжною традицією писалися, оздоблювалися й опрацьовувалися. Виготовлення кириличного шрифту Швайпольт Фіоль замовив Рудольфові Борсдорфові з Брауншвайга, який, за його вказівками, відлив 230 літер і надрядкових значків [7, с. 89]. Для шрифту був узятий півустав південнослов'янського типу, яким користувалися українські писці другої половини XV ст. У правопису був використаний староукраїнський орфографічний узус рукописного конфесійного письменства, який складався в цей період з орфограм давньоукраїнських (часів Київської Русі), південнослов'янських (переважно середньоболгарських) та новітніх, напрацьованих староукраїнською практикою. Використання південнослов'янського півустава та правопису було зумовлено загальнослов'янським реформаційним рухом, який розпочався в монастирських скрипторіях на Афоні в середині XIV ст. і поширився на Балканах, а в 1375 р. у Болгарії патріархом Євфимієм Тирновським була проведена на державному рівні книжна реформа канонічної писемності, яка вплинула на весь подальший розвиток писемності як південних, так і східних слов'ян.

В Україні книгодрукування на постійній основі розпочалося тільки з останньої чверті XVI ст. і веде свій початок від Львівського Апостола 1574 року, надрукованого Іваном Федоровим, який був фундатором цієї справи. Вивчаючи друки Івана Федорова, дослідники давно зауважили, відзначає В. Фрис, що друкар мав у своєму розпорядженні чимало книг, переписаних в Україні, які вплинули на подальші його видання, і що він серйозно вивчав кращі надбання в галузі книгописання й деякі з них запозичував [14, с. 52]. Розпочата справа дала поштовх до всебічного розвитку друкарства, були видані, наприклад, залучені до даного дослідження, «Ключ царства небесного, и наше христианское духовное власти нерешимый узел» Герасима Смотрицького, 1587 р. (Острог); Збірник полемічного характеру, 1588 р. (Острог); «Адельфотис. Граматика доброглаголиваго еллинословенского языка...», 1591 р. (Львів); Апокрисис Христофора Філалета, біля 1598 р. (Острог); Книжиця, 1598 р. (Острог); «Ѡпись на листъ, в бозѣ велебного, ѡца Ипатеа володимерского і берестейского епѣпа, до насне ѡсвецоного кѣжати Костѣтина Ѡстроꙋского, воеводы киевского», 1598 р. (Острог); Молитовник, 1606 р. (Острог); «Лѣкарство на ѡспалый оумыслъ чоловѣчій...», 1607 р. (Острог); «Иже въ сѣыхъ ѡѣца нашего Іоанна Златоустаго, архіеѣпа Константіноупола. Книга ѡ сщєнѣствѣ», 1614 р. (Львів); Зерцало Богослов'я Кирила Транквіліона, 1618 р. (Почаїв); Анфологiон, 1619 р. (Київ); Євангеліє учительне Кирила Транквіліона, 1619 р. (Рохманів) та ін.

Починаючи з кінця XIV – початку XV ст. у староукраїнській церковнослов'янській рукописній писемності розвиток українського узусу відбувався в боротьбі та взаємодії двох правописних систем: давньоукраїнської та південнослов'янської. Цей процес призвів до поступового унормування графіко-орфографічної системи, в якій були поєднані орфограми давньоукраїнські, південнослов'янські та новітні українські, напрацьовані в XIV–XV ст. і закріплені в XVI ст.

Далі розглянемо, спираючись на власні напрацювання в цьому напрямі, основні узусні орфограми давніх українських друкованих кодексів у системі голосних, в якій використовувалися дублетні букви при передачі одного звуку [4, с. 39–57; 5, с. 27–39; 6, с. 55–73]. Прослідкуємо спочатку в інкунабулах кінця XV ст., а потім – у стародруках останньої чверті XVI – початку XVII ст. вплив на них церковнослов'янської рукописної писемної практики, а також відбиття орфографії інкунабул у стародруках. До дослідження залучена джерельна база переважно відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Орфографічний матеріал Октоїха 1491 р. узято з ілюстрацій, поданих у працях [12, іл. 1.8, 1А (арк. 57 та 169 зв.); 9, 31 (арк. 2 зв.)]. Тріодь Цвітна, (близько 1493 р.) до даного дослідження не залучена.

Інкунабули кінця XV ст.

В інкунабулах звук **А** передається буквою **А** за давньоукраїнською традицією на початку слів, після твердих приголосних та шиплячих, а також після **Ц**: *ада* 29, *слава* 29, *въскрсшай* 2 зв., *въ зерьцалѣ* 57 (Окт. 1491 р.); *аїтль* 1, *мльчати* 20, *подража* 20 зв. (ТП 1491 р.); *аминь* 19, *вънчающаго* 28, *бѣдница* 27 зв. (Ч 1491 р.). Після шиплячих спорадично зустрічається й буква **А**, яка з'являється в цій позиції на місці **А** в рукописних пам'ятках із початку XV ст. під впливом південнослов'янської орфографії: *начали* 1, *оубуважща* 21 (ТП 1491 р.); *прѣтча* 1, *подвижаса* 19 (Ч 1491 р.). Юс малий трапляється і після букви **Ц**, під впливом живомовної м'якості вимови останньої, відновленої з XV ст., напр.: *младенца* 21 (ТП 1491 р.). Буква **А** передає звук **А** послідовно у позиції після м'яких приголосних: *распати* 2 зв., *кнасна* 57 (Окт. 1491 р.); *вдиваса* 1, *пѣстина* 21 (ТП 1491 р.); *зара* 1, *милостьна* 28 (Ч 1491 р.). Іноді на місці **А** уживається буква **Ѣ**, що відбиває середньоболгарське правило писати **Ѣ** після м'яких приголосних **Л', Р', Н'** у родовому відмінку однини іменників **јо**-основи, у називному відмінку однини іменників **ја**-основи та в дієсловах на *-ати* [15, с. 373]. Такі написання спорадично фіксуються тільки в інкунабулах, друкам наступного періоду вони не властиві: *въського* 21, *сѣтварѣахжлиторгіж* 2 (ТП 1491 р.);

избавлѣащаго 28 (Ч 1491 р.). Йотація звука **А** передається за традицією буквою **ѧ** на початку слів: *яко* 2 зв., 57 (Окт. 1491 р.); *явѣ* 20 зв., *яко* 21 (ТП 1491 р.); *яроути* 19, *языкъ* 26 (Ч 1491 р.). Ця норма в інкунабулах витримана майже послідовно, на відміну від рукописних пам'яток, в яких у цей період також фіксуються й написання з **А**. Трапилася й південнослов'янська орфограма написання на початку слова букви **Ж** на місці нашого **ѧ**: *жыкъ – языкомь* 57 (Окт. 1491 р.). Після голосних буква **А** вживається за нормою середньоболгарської орфографії, як і в рукописах, на відміну від давньоукраїнської традиції писати в цій позиції **ѧ**: *изъ дѣ ественна* 2 зв., *плачевна* 57 (Окт. 1491 р.); *въспомина* 1, *славна* 20 (ТП 1491 р.); *присносоущна* 1 зв., *мо* 19 зв. (Ч 1491 р.). Проте в деяких кодексах після голосних ще зустрічається і **ѧ**, яка також спорадично наявна і в рукописах. Але в цій позиції в інкунабулах більш поширена інша орфограма – передача йотації звука **А** через букву **А**, тобто без позначення йотації: *вражѣ* 2 зв., *ѡбѣствѣ* 57 (Окт. 1491 р.); *оученѣ* 1, *ѡкаана* 20 зв. (ТП 1491 р.); *боащѣса* 28 зв., *попирающа* 26 (Ч 1491 р.).

Звук **Е** передається за традицією після приголосних через букву **Ѣ** у вузьку: *живодавчѣ* 2 зв., *ведеса* 57 (Окт. 1491 р.); *далече* 2, *вечера* 2 зв. (ТП 1491 р.); *земли* 1 зв., *вечерѣ* 19 (Ч 1491 р.). Йотація звука **Е** передається через **Є** широку та **ѣ** вузьку, як і в рукописних пам'ятках. Графема **Є** широка з кінця XIV ст. замінила графему **Е** якірну, або язичкову, яку писці ставили на початку слова та складу, вузький варіант – після приголосних букв. У досліджуваних же інкунабулах спостерігаються різні підходи у вживанні букв **Є** широкої та **ѣ** вузької: в Окт. 1491 р. на початку слів та після голосних переважають написання з **ѣ** вузькою, хоча вживання **Є** широкої також поширені: *единѣ* 2 зв., *его* 57 – *Єдинородныи* 57; *распатѣ* 2 зв., *радѣтса* 57 – *православиѣ* 2 зв. (Окт. 1491 р.); у ТП 1491 р. переважно пишуться **Є** широка на початку слів, а **ѣ** вузька – після голосних: *Єдино* 2, *Єси* 20, *житѣ* 20 зв., *сѣзданіе* 21; в Ч 1491 р. в цих позиціях майже послідовно вживається **ѣ** вузька: *єси* 19, *его* 28, *безаконіе* 25 зв., *Обладаеть* 28 зв., але трапляються й написання: *Єго* 28, *моѣмь* 19.

Середньопередній звук **И** передається, як і в рукописах, через **Ы** та **И**, які прийнято було писати за етимологією; написання проти етимології у досліджуваних друках не зафіксовані. Буква **Ы** вживається за традицією на місці давнього **Ы**: *бываахъ* 2, *пѣстына* 21 (ТП 1491 р.). У позиції після глухих приголосних **Г**, **К**, **Х** інкунабули ТП 1491 р. та Ч 1491 р. за традицією майже послідовно засвідчують букву **Ы**: *фишкы* 2, *сладкыи* 20 зв. (ТП 1491 р.); *плѣтскыи* 1, *недоугы* 27 зв. (Ч 1491 р.). Проте, на двох аркушах ілюстрацій з Окт. 1491 р. після глухих приголосних, на відміну від попередньо

розглянутих пам'яток, наявні написання тільки з **И**: *хрѣхи* 2 зв., *ангѣльскыи* 57 (Окт. 1491 р.). Буква **И** вживається за традицією на місці давнього **И** (який первісно вимовлявся як сучасний український звук **і**): *ѡмири* 2 зв., *ѡлсты* 57 (Окт. 1491 р.); *Єдино* 2, *великыи* 21 (ТП 1491 р.); *милоуына* 28, *щедрыѣ* 28 (Ч 1491 р.). Вона послідовно стоїть після шиплячих та **Ц**: *живодавномѣ* 2 зв., *сѣщии* 57 (Окт. 1491 р.); *прѣчистааго* 2, *житѣ* 20 зв., *причастныи* 2 (ТП 1491 р.); *нашимь* 28, *хранащѣхъ* 28 зв., *въстои* 28 (Ч 1491 р.). На місці букви **И** поширена буква **І**, за південнослов'янською орфографією, в позиції перед голосними та **Й**: *литоргѣж* 2 (ТП 1491 р.); *ѡрѣжѣ* 26 (Ч 1491 р.). Написання **І** між приголосними та в кінці слів, які наявні в рукописах, не зафіксовано. Зрідка можна зустріти букву **Ѳ** (іжицю) в іншомовних словах, переважно грецьких: *етѡпѣска* 1 (ТП 1491 р.); *скѡмень* 26 (Ч 1491 р.).

При передачі звука **І** на початку слів у інкунабулах, як і в манускриптах, традиційно вживається буква **І** (**і**) у словах іншомовного походження: *іорданъ* 2, *іосифа* 20 зв. (ТП 1491 р.), а буква **И** – у слов'янських: *изѣде* 20, *инѡгда* 21 (ТП 1491 р.). Перед голосними та **Й** в інкунабулах кінця XV ст. середньоболгарське правило – написання **І** (**і**) перед голосними – узусно поширене, між тим ще звичні вживання **И** за традицією, як і в рукописних канонічних пам'ятках: *мѣрдѣю*, *ѡтверженіе* 2 зв., *покланеніе* 57 – *веселіе* 2 зв., *диавола* 57 (Окт. 1491 р.); *оученѣ* 1, *цѣломъжѣрѣ* 21 – *въ покааніи ма* 20 (ТП 1491 р.); *въпѣ* 1, *межѡчасіе* 19 – *застѣпленіе* 1 зв. (Ч 1491 р.). Після приголосних звук **і** передається буквою **Ѣ** за традицією на місці етимологічного **Ѣ** в наголошених і ненаголошених складах, проте не так послідовно, як у рукописах: *гнѣвъ* 19, *чловѣкъ* 28; *въпчающаго* 28, *заповѣди* 28 зв. (Ч 1491 р.). Йотація звука **і** передається за практикою рукописних пам'яток буквою **И**, над якою ставиться на початку слів спірітус, а після голосних спірітус із варією: *йхъ* 2, *мѣре шѣѣа марѣи* 1, *ж мой* 21 (ТП 1491 р.); *йхъ* 26, *твой* 1, *въ обилии* 1 *моємь* 1 (Ч 1491 р.).

Звук **О** передається переважно на початку слів буквою **Ѡ**: *ѡсмь*, *ѡвчана* 57 (Окт. 1491 р.); *ѡбычаємь* 1, *ѡкаанна* 20 зв. (ТП 1491 р.); *ѡчисти* 1, *ѡбразѠваніи* 1 (Ч 1491 р.). У цій позиції також наявна і **О** широка: *Ѡснованіа* 2 зв. (Окт. 1491 р.); *Обладаеть* 28 зв. (Ч 1491 р.). Після голосних буква **Ѡ** поширена в ТП 1491 р.: *іорданъ* 2, *фарисѣомь* 20, а **О** широка трапилася тільки в досліджуваних уривках Окт. 1491 р. та Ч 1491 р.: *фѡль* 169 зв. (Окт. 1491 р.); *моуѣѠви* 28, *фѡль* 296 1 (Ч 1491 р.). Після приголосних, у середині та в кінці слів, а також перед виносними буквами вживається буква **о** вузька: *поборника* 2 зв., *въкомь* 57, *оужнико* 57 (Окт.

букви **А**, спорадично наявна і **я**: *дѣаніємъ* 262, *послѣднаа* 262, *изъавлає*^с 260 (АІФ 1574 р.); *истинныа* 231 зв., *любимыа* 231 зв. (ОПВ 1588 р.); *достоаніє* 12 зв., *милѣа* 242 (М 1606 р.); *сѣла* I зв., *своєа* I зв. (ЄУТ 1619 р.). Також поширені й написання без йотації через **А**. У більшості досліджуваних стародруків ця середньоболгарська норма панує, але переважно у формі **-АА** замість давньоруської **-Ая**, у займенниках, прикметниках, дієсловах: *непорочнаа* 2 (ОПВ 1588); *слѣйшаа* I зв., *тайнаа* I (ЄУТ 1619 р.). Не зустрілися написання з відсутністю йотації в АІФ 1574 р. та АД 1591 р.

Звук **Е** передається після приголосних через букву **є** вузьку, як і в інкунабулах та рукописах: *бє^спотребне* 1 зв., *дѣдиче^с* 1 зв. (КЦ 1587 р.); *молаще* 6 зв., *моужества* 11 (Кн. 1598 р.); *величествѣ* 1 зв., *временемъ* 2 (КС 1614 р.). Також у цей період, на відміну від попереднього, стала вживатися буква **ѣ**, яка була введена в українську рукописну писемність під впливом сербських пам'яток. У досліджуваних друках буква **ѣ** після приголосних не поширена, її вживання наявне лише в кінці рядків: *ище/* 1 зв. (КЦ 1587 р.); *иже/* 3 зв. (АД 1591 р.); *во свѣте/* 1 зв. (Кн. 1598 р.). Вживання букви **ѣ** в стародруках XVI ст. може стати в нагоді археографам при визначенні території видання пам'яток – Україна чи Білорусія. Так, досліджуючи білоруські стародруки, А. Булика зауважує, що більшою консервативністю характеризуються друковані книги кінця XVI – XVII століття, в яких буква **ѣ** зовсім не використовується [1, с. 13]. Йотація звука **Е** передається в стародруках останньої чверті XVI – початку XVII ст. у позиції на початку слів та після голосних послідовно через **є** вузьку: *єднороднаго* 262, *нарицаемаго* 261 зв. (АІФ 1574 р.); *є^слість* 2 зв., *бѣдѣмса* 3 (ОПВ 1588 р.); *єдина* 11 зв., *обилоуємъ* 242 (М 1606 р.); *єсть* 3 зв., *апостольское* 4 (ЛІЗ 1607 р.). З XVII ст. поширюється орфографічне правило, яке було вироблене в XVI ст. практикою більшості рукописних канонічних пам'яток, – **Є** широка пишеться на початку слів, а після голосних вживається **є** вузька (спорадичні написання **Є** широкої після голосних та **є** вузької на початку слів також наявні): *Єфурь* 7 зв., *своє* 9, *черное* 7 зв., *его* 8, *своєго* 9 (ЗБ 1618 р.); *ЄдинОсвѣщѣій* 1004, *видѣніє* 45, *Обличіє* 45, *его* 45, *видѣніЄ* 44 (Анф. 1619 р.). Тільки в КС 1614 р. буква **Є** широка переважає на початку слів та після голосних: *ЄдиномыслиЄ* 1 зв., *въздръжаніЄ* 237. Буква **ѣ** в цих позиціях вживається лише одинично наприкінці XVI ст.: *єдины* 1, *єсть* 1 зв. (КЦ 1587 р.); *єє* 4, *завстыже^сем^с* 7 (ОІ 1598 р.), а в друках першої чверті XVII ст. вона нами не зафіксована, виняток становить тільки правопис КС 1614 р., в якому вона поширена: *єпископъ* 2 зв., *зачатыє* 3.

Середньопередній звук **И** передається, як і в інкунабулах, за традицією

буквами **Ы**, **И**, на місці етимологічних **Ы**, **И**: *възываа* 262, *безконечныа* 263, *блѣгочестивыи* 260 зв., *дрѣковати* 263 зв. (АІФ 1574 р.); *єдінныа* 231 зв., *любимыа* 231 зв.; *вървати* 1 зв., *въ книга^с* 3 (ОПВ 1588 р.); *върныа* 11, *нѣныа* 12 зв.; *архістратига* 197 зв., *въмѣститиса* 242 зв. (М 1606 р.). Фіксуються й написання проти етимології, що було викликано розвитком внутрішніх мовних процесів староукраїнської мови: буква **Ы** на місці **И**: *лицы земло^с* 262 зв., *въ ср^сцы* 261 зв. (АІФ 1574 р.); *нашы^с* 11, *нашы^с* 6 (АХФ 1598 р.); *настоупцы* 3, *чашыча* 1 зв., *пребывающих^с* 1 зв. (КС 1614 р.); буква **И** на місці **Ы**: *блѣгим^с* 262 зв., *вл^ски* 261, *хитрости* 260 (АІФ 1574 р.); *всакимъ* 3, *єллинословенъски^с* 3 (АД. 1591 р.); *аг^сльски^с* I, *многих^с* I (ЄУТ 1619 р.). Такі написання наявні переважно після глухих приголосних **Г**, **К**, **Х**, і рідше після шиплячих та **Ц**. В інкунабулах після глухих приголосних послідовно за традицією вживалася буква **Ы**. Зрідка виявляється й південнослов'янська норма написання **І** (**і**) між приголосними та в кінці слів, як і в рукописних конфесійних текстах, яка була відсутньою в інкунабулах кінця XV ст.: *єдінныа* 261 зв., *єднородного* 262 (АІФ 1574 р.); *лісте* 3, *пре^сводітель* 2 зв. (ОПВ 1588 р.); *видѣті* 9, *Очистити* 6 (ЗБ 1618 р.). Спорадично фіксується й буква **Ѧ**: *мовсеОмь* 2 (ОПВ 1588 р.); *хрвста* 16 (АД 1591 р.); *пресвѣтеръство* 444 зв. (КС 1614 р.); *Єфурь* 7 зв. (ЗБ 1618 р.).

Звук **І** передається на початку власних назв іншомовного походження через букву **І**, а на початку слов'янських слів – через **И**: *іс^с233*, *єр^слімѣ* 3; *избавши* 231, *изреченнаго* 232, *именѣа^с* 231 зв. (ОПВ 1588 р.); *іоакима* 197, *іпполіта* 202; *имениОмѣ* 11, *изволивый* 12 (М 1606 р.); *ієремія* I, *іоанна* I; *ізбрати* 1 зв., *изшедше^с* 1 зв. (КС 1614 р.). Перед голосними та **Й** у стародруках останньої чверті XVI ст., як і в інкунабулах та рукописах, пишеться за середньоболгарською орфографією **І** (**і**), хоча ще зустрічаються і написання за вітчизняною традицією: *моленіє* 262, *здравіа* 264 (АІФ 1574 р.); *сіающѣ* 1 зв., *наслѣдіа* 2 зв. – *блѣгословеніємъ* 1 зв. (КЦ 1587 р.); *незвіавѣ* 6 зв., *фантазія* 7 – *Оказію* 4 зв. (АХФ 1598 р.). Пам'ятки першої чверті XVII ст. переважно фіксують середньоболгарську орфограму: *архидіа^с* 201, *взагій* 242 зв. (М 1606 р.); *вънницькій* 2 зв., *пріймоуочи* 445 (КС 1614 р.); *дрѣгіи* 8 зв., *тихій* 8 зв. (ЗБ 1618 р.). Після приголосних звук **і** передається буквою **Ѣ** за традицією на місці етимологічного **Ѣ** в наголошених і ненаголошених складах, проте в стародруках, як і в інкунабулах, вона не вживається так послідовно, як у рукописах: *болѣзній* 261, *терпѣніє* 261 зв.; *въ градѣ* 260, *исцѣлѣхом^с* 262 (АІФ 1574 р.); *грѣхъ* 4 зв., *рѣчь* 5; *въдомость* 4 зв., *ѡповѣдъ* 4 зв. (АХФ 1598 р.); *зроздѣль* 4, *незмѣрно* 3 зв.; *лѣкарство* 3, *нѣчого* 3 зв. (ЛІЗ

1607 р.); *ѡ бѣдъ* 46, *крѣпости* 44; *вспѣвающе* 46, *просвѣти* 45 (Анф. 1619 р.). Йотація звука **і** позначається через букву **И** з діакритиком, з такою ж тенденцією, як в інкунабулах та рукописах, – на початку слів уживається буква **И** зі спирітусом, а після голосних – зі спирітусом та варією: *йхъ* 262 зв., *ѡйи мой'* 262, *якоже прочій'* 264 (АІФ 1574 р.); *ймь* 3, *твой'мь* 1 зв., *твой'х* 1 зв. (КЦ 1587 р.); *йхъ* 7, *в'оборонѣ ей'* сила 4, *ѡповѣди нашої'* 5 (АХФ 1598 р.); *ймь* I зв., *в розмай'тых'* 1 зв., *самой'ль* 1 зв. (ЛІЗ 1607 р.).

Звук **О** передається на початку слів у стародруках останньої чверті XVI ст. переважно через **О** широку, хоча вживається і **Ѡ**, але вона більш вживана лише в лігатурі **Ѡ**: *Ослобленіа* 260, *Оправданіа* 262; *ѡчѣтва* 260 зв., *ѡйми* 262 (АІФ 1574 р.); *Оборонѣ* 2 зв., *Окрѣтѣоу*; *ѡстро'скомѣ* 1 (КЦ 1587 р.); *Облоудные* 1, *Основаніе* 2; *ѡвѣща'* 2 зв., *ѡменаеть* 1 зв. (ОПВ 1588 р.). У кінці XVI – першій чверті XVII ст. у більшості друків перевага надається вже букві **Ѡ**: *ѡбачимо* 6 зв., *ѡдны* 7, *ѡкажоу'* – *ѡбачи'* 6 (АХФ 1598 р.); *ѡвецъ* 1 зв., *ѡглавленіе* 2 зв., *ѡпадши'* 5 зв. – *Ѡглавленію* 6 (Кн. 1598 р.); *ѡбачиши* 3, *ѡдержати* 4, *ѡплакОванью* 1 зв. (ЛІЗ 1607 р.); *ѡбоихъ* I, *ѡблѣдою* II – *Ѡгидѣ* I зв. (СУТ 1619 р.). Після голосних у правописі друків останньої чверті XVI ст. перевага надається використанню **О** широкої: *преОсїєннаго* 260, *приОбращѣ* 261 зв. (АІФ 1574 р.); *моусеОмъ* 2 (ОПВ 1588 р.); *антиОхїа* 3 зв., *іОакї'* 3 зв. (АД 1591 р.). У цей період, на відміну від попереднього, **Ѡ** після голосних майже не фіксується, вона зустрілася тільки в лігатурі **Ѡ** в КЦ 1587 р.: *неѠствѣно* 1 зв., *неѠмѣнно* 2 зв.. З першої чверті XVII ст. буква **Ѡ** починає поширено вживатися, іноді частіше за **О** широку: *іѡа'на* 197 зв., *ларіѡна* 204 – *симеОна* 197 зв. (М 1606 р.); *наѡстривъ* I зв., *взантиѡво* 45 – *сіОн'скої* II (СУТ 1619 р.). Після приголосних, у середині та в кінці слів, а також перед виносними буквами вживається буква **о** вузька: *народъ* 1, *голо'* 2 зв. (КЦ 1587 р.); *животворащого* 2 зв., *сино'* 5 зв. (Кн. 1598 р.); *дер'жав'ствовати* 11 зв., *діако'ства* 11 зв. (М 1606 р.); *нераздѣл'но'* 6, *гре'кого* 7 зв. (ЗБ 1618 р.). Проте трапляються й написання з **Ѡ** та **О** широкою. У друках останньої чверті XVI ст. буква **О** широка вживається в цій позиції, значно домінуючи над **Ѡ**: *вѣрОвати* 2, *глагОльть* 1 – *вѣ'можень* 232 (ОПВ 1588 р.); *довОды* 6, *ѡпОвѣдати* 6 зв. – *подають* 7 (АХФ 1598 р.). У першій чверті XVII ст., переважно з 10-х років, перевага вже надається написанням з **Ѡ**, хоча **О** широка також широко застосовується: *константіна града* 1, *просимо* 445 – *дОброго* 444 зв. (КС 1614 р.); *конца* 44, *слове* 45 – *слОвъ* 8 зв. (ЗБ 1618 р.). Правопис тільки двох пам'яток початку XVII ст., надрукованих в Острозі, послідовно засвідчує після приголосних **О** широку, зі значною перевагою в цій позиції над традиційними написаннями з **о** вузькою:

живОтъ 12 зв. (М 1606 р.); *пОєдин'комъ* 3, *хОрОбамъ* 3 (ЛІЗ 1607 р.). У позиції після приголосних перед виносними літерами в стародруках графема **Ѡ**, яка була поширена в інкунабулах та рукописах цього періоду, фіксується зрідка, частіше використовується **О** широка: *потО'ствѣ* 1 зв., *цѣкО'* 2 зв. – *члѣкО'* 232 зв. (ОПВ 1588 р.); *любО'* 2 зв., *мо'чайємъ* 1 зв., *намѣстникО'* 5 зв. – *ѡствѣшникѣ'* 4 (Кн. 1598 р.); *бгО'* 11 зв., *вѣкО'* 12 зв., *рабо'* 242 зв. (М 1606 р.); *в тО'* 3 зв., *въ іакО'* 3 зв. (ЛІЗ 1607 р.). Проте, з початку XVII ст. в цій позиції **О** широку остаточно замінює **Ѡ**: *іересѡ'* I, *кіновіатѣ'* I (КС 1614 р.); *чино'* 44 (Анф. 1619 р.). Після приголосних у кінці слів перевага надається **О** широкій, а **Ѡ** у цій позиції зустрічається лише в декількох пам'ятках (в інкунабулах вони вживалися паралельно): *ктО* 2 зв., *хѣО* 2 (ОПВ 1588 р.); *послѣше'ство* 6, *іакО* 5 – *даемо* 7 (АХФ 1598 р.); *барзО* 3 зв., *тѣЛО* 3 (ЛІЗ 1607 р.); *нашегО* I, *перебачено* 445 – *выдамо* 445 (КС 1614 р.). Лише наприкінці цього періоду **О** широка перестає використовуватися в кінці слів, а **Ѡ** зафіксована тільки в Анф. 1619 р.: *памѡ берінда* 1004, *члїѡлюбно* 46.

У стародруках, як і в інкунабулах, поширена південнослов'янська орфограма використовувати букв **Ѣ**, **Ѥ** для позначення звуків **О**, **Є** із сильних редукованих. Так у префіксах поширені написання **Ѣ** на місці **О**: *възгорѢса* 261 зв., *съкращати* 261 (АІФ 1574 р.); *възхищати* 4 зв., *създанїа* 5 (Кн. 1598 р.); *възвесели* 11, *съблюдаа* 12 зв. (М 1606 р.); *въисти'нѣ* 45, *съгрѣшенїи* 46 (Анф. 1619 р.); у середині слів вживання **Ѣ**, **Ѥ** на місці звучних голосних **О**, **Є** зустрічаються рідко (на відміну від попереднього періоду), часом на місці **Є** стоїть **Ѣ**: *кназьства* 260 зв., *хѡдѡжество* 261 (АІФ 1574 р.); *єдіномыслѣне* 181 зв. (ОПВ 1588 р.); *мѡдрѣцевъ* 7 (АХФ 1598 р.); *до бѣгомьслѣности* 2, *свѣтовьмыслѣные* 2 зв. (ЗБ 1618 р.); *бѣмыслѣности* 9 (Анф. 1619 р.).

У досліджених стародруках останньої чверті XVI ст. уживання **Ѣ**, **Ѥ** після плавних **Р**, **Л** не виявлено. Сполуки **РѢ**, **ЛѢ**, які були поширені в інкунабулах кінця XV ст., знову починають зустрічатися в деяких пам'ятках першої чверті XVII ст.: *исплѣни* 242, *стлѣпника* 200 (М 1606 р.); *искрѣни* 1, *влѣненїа* 2 (КС 1614 р.); *длѣжень* I; *дрѣзнѣх* I, *дрѣзнѣша* I зв., *на прѣвомъ* I (СУТ 1619 р.).

Звук **У** переважно передається через диграф **ѠУ**, як в інкунабулах та рукописах, на початку слів: *оузнати* 2, *оуказовати* 3, *оустроєнїемъ* 1 (КЦ 1587 р.); *оуважаєтса* 6, *оузнати* 6 зв., *оуста* 5 (АХФ 1598 р.); *оуживати* 3, *оумѣт'* 3 зв., *оутвореное* 3 зв. (ЛІЗ 1607 р.); *оузри'* 8, *оумны'* 6, *оупадати* 8 (ЗБ 1618 р.). Після голосних стародруки останньої чверті XVI ст., як і інкунабули, використовують сполуку **ѠУ**: *неоудобнои бѣ* 261 (АІФ

1574 р.); *блгооутрѣной* (Кн. 1598 р.); *блгОоугодний* 242 (М 1606 р.). Приблизно з 10-х років XVII ст. друкарі переважно відмовляються від уживання в цій позиції сполуки **ОУ** і замінюють її буквою **Ѡ**. Лише в декількох досліджуваних пам'ятках наявні написання з **ОУ**: *златОоустаго* 2 зв. (КС 1614 р.); *наоукъ* 8 зв., *правооученіе* 7 (ЗБ 1618 р.). Після приголосних у середині та в кінці слів у пам'ятках останньої чверті XVI ст. буква **ОУ** значно поступається місцем букві **Ѡ** і пишеться переважно спорадично: *Окрѣгоу* 1 (КЦ 1587 р.); *моудрованіємъ* 231 зв., *Облоуные* 1 (ОПВ 1588 р.). Диграф **ОУ** в цих позиціях не виявлений у досліджуваних текстах АІФ 1574 р. та АД 1591 р. У стародруках кінця XVI – першої чверті XVII ст. спостерігається відновлення диграфа **ОУ**, але ця сполука не поширена, перевага надається написанням з **Ѡ**. Проте диграф **ОУ** в деяких стародруках виступає майже паралельно з **Ѡ**: *засмакоуетъ* 2, *правдивоую* 1 зв., *прошоу* 3, *тОмоу* 2 зв. (ОІ 1598 р.); *дароуй* 11, *соупОстаты* 11, *мѣтвоу* 12 (М 1606 р.); *дышоу* II, *рос'соуком* I, *прошоу* II (СУТ 1619 р.). Тільки в декількох пам'ятках написання з **ОУ** у середині слів переважають над **Ѡ**: *дрѣкОваноую* 4, *Облоуды* 7, *титоуловъ* 5 (АХФ 1598 р.); *коупно* 4 зв., *роуски* 6, *соудействО* 4 зв. (Кн. 1598 р.); *дрои* 3, *рОзоуменьа* 3, *шоукати* 3 (ЛІЗ 1607 р.); *доудовномоу* 444 зв., *котроую* 445, *пожитечыѣшоую* 444 зв. (КС 1614 р.). Під впливом південнослов'янської орфографії поширюється передача звука **У** через букву **Ѡ**. На початку слів **Ѡ** вживається спорадично і не у всіх пам'ятках: *Ѡстроить* 2 (КЦ 1587 р.); *Ѡчащїса* 3 (АД 1591 р.); *на Ѡгр'ни* 46 (Анф. 1619 р.). Після голосних у досліджуваних пам'ятках кінця XVI ст. вона не поширена, виявлена тільки в АД 1591 р.: *неѠдобнѣйшаа* 3, і лише з початку XVII ст. спостерігається закріплення в цій позиції букви **Ѡ**, яка поступово витісняє сполуку **ОУ**: *златоѠстаго* 1 (КС 1614 р.); *неѠклонѣо* 45 (Анф. 1619 р.); *малодмныхъ* I зв. (СУТ 1619 р.). Після приголосних у середині та в кінці слів у стародруках останньої чверті XVI – першої чверті XVII ст. буква **Ѡ** пишеться в більшості пам'яток, а після приголосних у кінці слів вона значно переважає над написаннями через **ОУ**, хоча наявні й традиційні написання: *выдрѣковалъ* 264, *виновникѠ* 263 зв., *лѠкавыи* 261 (АІФ 1574 р.); *чѠжне* 1 зв., *почат'кѠ* 1, *мѠдрость* 3 (КЦ 1587 р.); *ОбрѠчаемъса* 3, *грамматикѠ* 3 (АД 1591 р.); *бѠдованье* 2, *ѠстрогѠ* 3; *зверѠ* 1 зв. (ОІ 1598 р.); *искѠшенїа* 12, *храмѠ* 11, *ѠрѠжїе* 11 (М 1606 р.); *бѠр'ливый* 8, *дѠѠ* 8 зв., *наоукѠ* 8 зв. (ЗБ 1618 р.); *мѠха* I, *ОгидѠ* II, *дръзнѠша* I зв. (СУТ 1619 р.). Передача звука **У** через букву **Ѡ**, яка була поширена в більшості інкунабул кінця XV ст., в досліджуваних стародруках останньої чверті XVI – початку XVII ст. майже не зафіксована. Вона зустрілася тільки в АД 1591 р. за етимологією, але

паралельно з написаннями через **Ѡ**: *мѠжескихъ* 17 – *мѠжескихъ* 19, *плъ* 19 – *пѠтъ* 13. У друках першої чверті XVII ст. буква **Ѡ** наявна спорадично, і переважно за етимологією: *вѠрж* 8 зв., *прѠжиа* 8 зв. (ЗБ 1618 р.); *мѠчителства* 46, *рѠжїѠ* 49 (Анф. 1619 р.); *дрѠгѠю* III зв. (СУТ 1619 р.). Тільки в КС 1614 р. значно поширені етимологічні написання з **Ѡ**: *бѠджемо* 445, *зѠбы* 9, *рѠжама* 2. Йотація звука **У** передається в стародруках, як і в інкунабулах, за давньоруською традицією через букву **Ю** на початку слів, після голосних та м'яких приголосних: *исторїю* 263, *простыню* 262 (АІФ 1574 р.); *юность* 2 зв., *рѠскѠю* 1 зв., *землю* 1 зв. (КЦ 1587 р.); *ионїа* 3 зв., *ключъ* 3 (АД 1591 р.); *юности* 242, *нѠндю* 11 зв., *царю* 242 (М 1606 р.); *истиинѠю* 1 зв., *дѠлностю* 444 зв. (КС 1614 р.); *бытїю* 6, *Ѡреченю* 6 (ЗБ 1618 р.); *плътїю* 46, *сѠблюдет* 1004 (Анф. 1619 р.). Написання букви **Ѡ** при передачі йотації не виявлено. Виняток становить тільки правопис КС 1614 р., в якому зустрічаються спорадичні написання з **Ѡ** за етимологією: *прѠбывающыѠ* 1 зв., *показоужшоу* 137. Не вживається й південнослов'янське правило, яке використовувалося в інкунабулах, – при збігові двох великих юсів (**ѠѠ**) другий юс великий замінювати юсом малим (**Ѡа**).

Отже, проведене дослідження засвідчило, що давні українські друки, належачи до різних історичних періодів, мають графіко-орфографічні системи, в основі яких лежить орфографічний узус староукраїнських церковнослов'янських рукописних кодексів певного періоду. У кінці XV ст. першодрукарем Фіолем та його помічниками було взято за основу писемну практику українських рукописних кодексів, у яких був зафіксований узус, вироблений у кінці XIV – першій половині XV ст., який набув поширення в другій половині XV ст. За основу правопису стародруків друкарями було взято український узус рукописних кодексів, який закріпився в середині – другій половині XVI ст., а також свідомо залучено окремі орфограми інкунабул кінця XV ст. У стародруках більш унормовано вживаються орфограми, ніж в інкунабулах. У друкованих кодексах, на відміну від рукописних, орфограми вживаються послідовніше, що говорить про більшу увагу друкарів до унормування правопису, зумовленого технічними причинами друку, які спонукали до однотипності передання орфограм, а також про ретельну фахову та редакторську підготовку, яка цьому передувала.

Список скорочень використаних джерел

Інкунабули кінця XV ст.

Окт. 1491 – Октоїх. 1491 р. Краків, друк Швайпольта Фіоля. Зберігається у ВР Національної бібліотеки Росії, І.І.Іа. [12, с. 12, № 1.1; 9, с. 31].

ТП 1491 р. – Тріодь Пісна. Близько 1491 р. Краків, друк Швайпольта Фіоля. Зберігається у ВС НБУВ, ІА 312 (Далі вказуються тільки шифри) [8, с. 175, № 512; 12, с. 12, № 3.2].

Ч 1491 р. – Часословець. 1491 р. Краків, друк Швайпольта Фіоля. ІА 173 [8, с. 176, № 513; 12, с. 15, № 2.2].

Стародруки ост. чв. XVI– поч. XVII ст.

АД 1591 р. – Адельфогис. Граматика доброглаголивого мліно–словцнського Мзюка, совершеннаго искѣства осми частей слова. 1591 р. Львів, друк. Братства. Кир. 574 [13, с. 25, № 29].

АФ 1574 р. – Апостол. 1574 р. Львів, друк. Івана Федорова. Кир. 574 [13, с. 19–20, № 21].

Анф. 1619 р. – Анфологон. 1619 р. Київ, друк. Києво-Печерської лаври. Кир. 738 [13, с. 36, № 67].

АХФ 1598 р. – Апокрисис Христофора Філалета [Біля 1598 р. Острог]. Кир. 664 [13, с. 28, № 38].

СУТ 1619 р. – Євангеліє учительне Кирила Транквіліона (Ставровецького). 1619. Рохманів. Кир. 4493 п [13, с. 38, № 71].

ЗБ 1618 р. – Кирило Транквіліон (Ставровецький). Зерцало Богослов'я. 1618 р. Почаїв. Кир. 2101 п [13, с. 36, № 66].

Кн. 1598 р. – Книжиця. 1598 р. Острог. Кир. 665 [13, с. 27–28, № 36].

КС 1614 р. – «Иже въ сѣхъ ѿѡа нашего Юанна Златоустаго, архієпѣпа Константіноупола. Книга ѿ сѣенствѣ». 1614 р. Львів. Кир. 578 [13, с. 34, № 58].

КЦ 1587 р. – [Герасим Смотрицький]. Ключ царства небесного, и нашеє христианское духовное власти нерешимый узел [1587 р. Острог]. Кир. 654 [13, с. 23–24, № 26].

ЛІЗ 1607 р. – Лѣкарство на ѡспалый оумысль чоловѣчій. А особливе на затвердѣлыє срѣца людѣскіє заведеныє свѣтомъ альбо ѡкими грѣхами. Бжѣтвеннаго Юанна Златоустаго до теодора мниха. 29 липня 1607 р. Острог. Кир. 795 [13, с. 32, № 50].

М 1606 р. – Молитовник. 1606 р. Острог. Кир. 666 [13, с. 31, № 48].

ОІ 1598 р. – Опись на листь, в бозѣ велебного, ѡца Ипатеа володимерского і берестейского епѣпа, до насне ѡсвеченого кѣжати Костеѣтина Остроѣского, воеводи киевского. 1598 р. Острог. Кир. 664 [13, с. 28, № 37].

ОПВ 1588 р. – Збірник полемічного характеру. 1588 р. Острог. Кир. 649 [13, с. 24–25, № 27].

Список використаної літератури

1. Булыка, А. М. Развіццѣ арфаграфічнай сістѣмы старабеларускай мовы. – Мінск, 1970. – 176 с.

2. Владимиров, П. В. Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатные издания и язык. Исследование. – СПб, 1888. – XXVI, 351 с.

3. Владимиров, П. В. Начало славянского и русского книгопечатания в XV–XVI вв. – К., 1894. – 34 с.

4. Гнатенко, Л. А. Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1996. – Вип. 3. – С. 39–57.

5. Гнатенко, Л. А. Львівський Апостол 1574 року в контексті староукраїнської конфесійної орфографії // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 27–39.

6. Гнатенко, Л. А. Письмо Пересопницького Євангелія та графіко-орфографічні особливості пам'ятки // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Дослідження. Транслітерованний текст. Словопоказчик / Видання підготувала І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко. – К., 2001. – С. 55–73.

7. Ісаєвич, Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – 517 с.

8. Каталог інкунабул / Уклад Б. Зданевич. – К., 1974. – 250 с.

9. Орос, О. Грушівський монастир. – Ужгород, 2001. – 272 с.

10. Памятники полемической литературы в западной Руси. – Кн. 1. – Спб, 1878. – 1717 с.

11. Попов, П. М. Початковий період книгодрукування у слов'ян. – К., 1959. – 33 с.

12. Сводный каталог и описание старопечатных изданий кирилловского и глаголического шрифтов. – М., 1979. – Вип. 1 : Описание изданий типографии Швайпольта Фиоля / Сост. Е. Л. Немировский. – 52 с.

13. Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР / сост. С. О. Петров, Я. Д. Бирюк, Т. П. Золотарь. – К., 1958. – 264 с.

14. Фрис, В. «Апостол» Івана Федорова і українська рукописна книга // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка. – К., 1992. – № 1. – С. 52–56.

15. Цонев, Б. История на българския език. – София, 1934. – Т. 2. – XII, 556 с.